

ІНТЕРМЕДІАЛЬНА ФОЛЬКЛОРНО- ЛІТЕРАТУРНА ВЗАЄМОДІЯ У ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА ШВЕДА : ЖАНРОВИЙ АСПЕКТ

У статті порушено проблеми інтермедіального аналізу думових творів Олександра Шведа в контексті взаємодії фольклор – література на різних рівнях організації: концептуальному, жанровому, сюжетно-образному, поетикальному.

Ключові слова: фольклор, література, інтермедіальність, поетика, концепт, жанр.

У фольклорі та літературі генезис тексту та, як наслідок, зв'язків між текстами принципово відрізняються. Це зумовлено і специфікою колективної творчості на противагу індивідуальній у літературі, і різним статусом самих текстів: у літературі текст існує реально, в фольклорі – лише потенційно, оскільки реалізується безпосередньо у процесі кожного виконання і є комплексом відомих форм та імпульсів (специфіка «усності»). Відповідно, використання щодо фольклору термінів «інтертекстуальність», «цитата», «запозичення» не є однозначним, тому що наведені зв'язки існують усередині одного семіотичного ряду.

Принципово відмінними є генетичні відношення між цими видами словесної творчості. Щодо транспонування фольклорних елементів у літературу, то варто говорити про явище інтермедіальності. Інтермедіальність передбачає організацію тексту за рахунок взаємодії різних видів мистецтв, тобто включення різних семіотичних рядів.

На сьогодні попередня літературознавча традиція виробила найрізноманітніші методи аналізу літературного твору (у залежності від шкіл і напрямів літературознавства можна говорити про: міфологічний, біографічний, психологічний, формальний, структурний, соціологічний та інші підходи до вивчення літературних текстів, кожен з яких володіє своїми методами аналізу), проте проблема аналізу невербальних (несловесних) творів мистецтва залишаються невирішеними і сьогодні.

Проблему інтермедіальності розробляли Ю. Лотман [1], Н. Тішуніна [2], В. Чуканцова [3] та інші. Проте питання фольклорно-літературних зв'язків у контексті інтермедіальності ще не було об'єктом спеціального дослідження. Саме тому *метою нашої роботи* є визначення інтермедіальних домінант у творчості Олександра Шведа в контексті взаємодії зв'язків *фольклор – література*.

Олександр Швед – збирач фольклорних текстів, автор науково-фантастичних оповідань «Привид над Дубоваром», «Шоломи професора Трейна», «Брати по розуму», новел і думових творів. У роботі виявимо інтермедіальний аспект літературних дум О. Шведа.

У сфері літературознавчих досліджень жанровий аналіз фольклоризму зазнає відчутного розмивання в дослідницькій рецепції, адже увага до стильових параметрів впливу фольклору не вичерпує особливостей конкретного жанру. Така тенденція визначає логіку робіт Г. Вардугіної [4], У. Далгат [5], Д. Медриша [6]. Розглянемо жанр як сукупність формальних та змістових особливостей твору, і таким чином відмежуємо категорію жанрової інтермедіальної взаємодії від різних типів синтетичного дискурсу: «фольклоризму», «стилізації», «цитування».

У визначенні гіпотетичного кола власне літературних дум важливою ознакою є авторська жанрова атрибуція, виражена назвою тексту, оскільки вона може вказувати на ту жанрову ознаку, яку автор вважає головною у своєму творі і яка спрямовує читача в певне русло рецепції. О. Швед виносить у назви творів генеалогічний смисл: «Дума про Богдана Хмельницького», «Дума про Гонту», «Дума про Конотопську битву».

На сюжетно-образному рівні письменник вдається до зображення періоду козаччини, хоча актуалізує й історичні реалії ХХ ст. Він створює «Думу про Івана Богуна», «Думу про Гонту», «Думу про Конотопську битву». Беручи до уваги класифікацію дум, запропоновану М. Драгомановим, зауважимо, що у творчості О. Шведа переважають думи козацького циклу.

У «Думі про Василя Стуса і його побратима Олексу Тихого і Юрія Литвина» реальною подією, що послужила поштовхом для написання твору, стала публікація статті Миколи Жулинського «Запізніле повернення» в газеті «Літературна Україна». У статті описано події 1989 року, коли відбувалося перепоховання Василя Стуса, Олекси Тихого і Юрія Литвина на Байковому кладовищі.

Такі підстави для написання «Думи про Василя Стуса» цілком відповідають історичному контексту постання нових сюжетів народних історичних дум. Хоча в народних думках звеличуються й оплакуються ті безіменні герої, які гинули серед степу, в турецькій неволі, в літературній думі О. Шведа звеличується постать поета, який гине за своє слово: *«Поетів – не дають... / Їм тільки – муки. Грабіжникам – тюрма і без засланы, / Поетів із тюрми женуть ще в глухомань; / Щоб серце й душу тугою стискати, / Щоб вчилися гнутися і плазувати...»* [7, 23]. Тому теза про те, що первісно кожна дума була «піснею про лицарську смерть героя й та пісня закінчувалась, правдоподібно, величанням лицаря», може бути екстрапольована на подієву конкретність та актуальність тексту О. Шведа.

Питання епічного героя козацької доби розглядала М. Гримич [8, 56]. Вона виділяла два його стереотипи: перший – це образ козака-характерника, другий – лицаря-страдника. Образ останнього із притаманною для нього ідеєю «через страждання до спасіння», як вважає дослідниця, був характерний для українських дум. Модифікуючи фольклорну традицію, О. Швед розробляє образ лицаря-страдника, подаючи його дещо в іншому ключі, трансформуючи стереотип воїна-мученика в сучасного йому інтелігента. Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Гонта – ці образи О. Швед подає як козаків-характерників, повністю наслідуючи думові стереотипи.

На концептуальному рівні розглянемо трансформацію опозиції *«свій – чужий»*. Міфологічна антитеза *«свій – чужий»* у народних думках розвивалась на ранніх етапах розвитку людської свідомості і була однією із базових для структурування світу. *«Свій»* визначається як сфера знайомого, рідного, зрозумілого, подібного, *«чужий»* – як сфера таємничого, незрозумілого, неподібного. Прямим підтвердженням цьому є неконкретність образу ворога. Ядро концепту *«свій»* у літературних думках О. Шведа складають присвійні займенники *наш, мій, свій*: *«Спом'янімо **наші** Січі, Маківку і Крути... Вічну славу, **наше** горе... **Нам** їх не забути!»* [7, 18]. У літературній думі семантика цих присвійних займенників акцентує приналежність до *«своїх»*. У таких випадках вони поглиблюють позитивне аксіологічне значення означуваного іменника та підкреслюють його належність до кола найбільших цінностей, найдорожчих осіб, міст. Ядро концепту *«чужий»* у поемі репрезентується лексемами *вражі*:

«Оставіли дуки вражі, налякались, затремтіли, Відрубати, відрубати Гонті голову звеліли...» [7, 18].

Проте найбільш специфічним компонентом у думках О. Шведа є реалізація семантичної опозиції «свій – чужий» не у площині просторових понять, а на рівні персонажів. На думку мовознавців, таке протиставлення може реалізуватися у трьох основних вимірах: соціальному, етнічному та міфологічному [9; 10]. У думках О. Шведа наявний гострий конфлікт між козаками та яничарами, тобто конфлікт соціального плану.

У «Думі про Село Чумацьке» постає зображення історичної реалії періоду застою. Опозиція «свого» і «чужого» виявляється через протиставлення «селян» «яничарам»: *«Не бились тут турки, не бились татари – Правителі наші були яничари...»* [7, 18]. Специфічною рисою літературної думи О. Шведа є те, що присвійний займенник на позначення «свого» вже повністю переходить до ядра «чужого».

Характерною ознакою лексем, які репрезентують концепт «чужий» у літературних думках, є негативна оцінка. Мовними актуалізаторами аксіологічного значення є 1) прецедентне ім'я Іуда та Каїна: *«А потім Іуди горлали: «Ви наші слов'янські брати!»* [7, 25]; 2) оцінні епітети: *вражі, злії*; 3) використання таких лексем, як дияволи, супостати: *«Веди, хоч у пекло дияволів бити! Але я боюся угоди-гріха!»* 4) порівняння: *«Цар, як вовк, накинуть бити України сина...»*[7, 33].

Отже, в основі структури художнього простору літературних дум О. Шведа лежить семантичне протиставлення «свій – чужий», яке реалізується на різних рівнях, створюючи систему підпорядкованих їй бінарних опозицій. Характерною особливістю такого принципу є зв'язок із категорією оцінки, тобто в кожній конкретній ситуації один із членів опозиції є носієм позитивного початку, інший – негативного, але ця оцінка може змінюватися на протилежну залежно від контексту чи прагматичних настанов автора. У проаналізованих думках образи «свого» і «чужого» знаходяться саме в такій ситуації.

Варто також розглянути художню реалізацію концепту «релігія», бо очевидним є те, що думи вважають своєрідними поетичними релігійними творами – козацькими псалмами [11, 361]. Поняття Бог безпосередньо тісно зв'язане з поняттям *віра*. Ці поняття фактично взаємозумовлені. У думках поняття *віра* у свою чергу тісно

пов'язане з поняттями *воля / неволя, чужина / батьківщина, християнський / бусурменський, рідний / чужий*. Найбільшим лихом у часи, описані в думках, вважалося потрапити в неволю, що асоціювалася з прийняттям чужої віри (до цього змушували невільників, натомість даруючи їм волю, чин, багатство).

О. Швед у думі про Конотопську битву зберігає думове ототожнення понять «віра» і «воля»: *«Спинив коня Виговський серед поля / І булаву підняв угору:- Воля!»* [7, 34]. У народних думках віра ставилася понад усе. Тому в фінальних формулах, як правило, звучить звернення і прохання до Бога: *«Ой визволи, Боже, нас, / Всіх бідних невільників, / З тяжкої неволі, / З віри бусурманської, / На ясні зорі, / На тихі води, / У мир хрещений!»* [7, 41]. У думках О. Шведа збережена піднесеність стилю завдяки шанобливому ставленню до християнської релігії, а також наявності концепту «Бог»: *«Слава Богу, дав нам розум одностайно стати! / Хай би завше з України вимітали чвари, / Хай би щезнули навіки клятві яничари!»* [7, 56].

На рівні поезики одним із маркерів інтермедіальності є специфіка авторської рецепції ініціальних та фінальних формул. Ініціальні формули, заспіви, як правило, починаються вигуками «ой», «гей» і мають характер прелюдії, що переважно пояснює місце, час, обставини дії, характеристику подій або героїв. Літературна дума О. Шведа повністю наслідує думову традицію: *«Гей, зібрались на Поділля Вразжі айди, вразжі дуки Подивитися на Гонту, На нелюдську кару, муки...»* [7, 65].

Творці думового дискурсу успадкували і творчо обробляли формули-міфологеми, цілком підпорядковуючи їх епічній оповіді. У такий спосіб сформувалися власне думові структури з часовою семантикою: 1) *в неділю рано-пораненько*; 2) *на Великдень*; 3) *на святий-то день*; 4) *на роковий молебний празник*.

У літературній думі О. Шведа «Дума про Павла Полуботка» наявна двокомпонентна епічна текстова-образна універсалія з часовою семантикою: *«У неділю вранці-рано зашуміла хуртовина, / У гаях, дібровах тужно-тужно голосила, / Білим саваном і сумом землю рідну вкрила, / І стогнав Дніпро-Славутич від тяжкої долі»* [7, 38]. «Свята неділя» є явно церковним часовим позначником, який настроєво забарвлює формулу, надаючи їй піднесеності. Водночас цей хронологічний маркер має досить багатий асоціативний ряд, що актуалізується типово думовим засобом – сталим епітетом, який однозначно відсилає до часу сакрального: *«І поблагословив Бог день*

сьомий, і його освятив, бо в нім відпочив Він від усієї праці Своєї, яку був чинив» [7, 89].

В епічних фольклорних жанрах відбувається перше перекодування значення, за якого маргіналізується усвідомлення ранку як часу обряду і центральну позицію посідає семантика часу долі. Дослідження переконують, що архаїка змісту збережена в ліричних фольклорних творах [12].

«Дума про Богдана Хмельницького» О. Шведа має ініціальну формулу: *«У неділю рано зашуміла хуртовина... Заридала Україна, бо не стала сина... Застогнав Дніпро-Славутич від тяжкої долі, У степах від суму похилилися тополі...»* [7, 76]. Лексема «неділя» розкриває мікротему й акцентує важливість наступних подій. Інтермедіальність тексту О. Шведа простежується на рівні збереження ключових елементів композиції, зокрема фінальної формули невмирущої слави, або, як зазначалось вище, славословія: *«Скосила смерть, скосила тільки плоть, Та смерть не в силі дух той побороть! Їх непокірний дух міцніш за крицю Піднявся над Софіївську дзвіницю»* [7, 35].

О. Швед, вдаючись до інтерпретації фольклорного жанру, видозмінює нерівноскладове віршування тексту за рахунок дванадцятитискладовика: *«Небились тут турки, не бились татари, / Не йшли тут монголи, не йшли яничари»* [7, 86]. У цьому вбачається певне наслідування традицій польської школи. Так А. Пенькевич, перекладаючи «Думу про похід Богдана Хмельницького в Молдавію», «Думу про бурю на Чорному морі», «Думу про Федора Безродного», так само трансформує ритміку нерівноскладового віршування оригіналу десятискладовиком. Аналогічна практика зустрічається в перекладах Т. Кшивіцького (восьмискладник) [11]. Модифікації думової ритміки Шведом відбивають таким чином тяжіння до вирівнювання ритмічного нерівноскладового розміру.

Отже, в літературних думках Олександра Шведа наявне збереження ключових жанрових ознак думових творів, зокрема відтворення героїчного пафосу, композиційних особливостей. Модифікація думового твору полягає у введенні героїв-інтелігентів, тяжіння до вирівнювання ритмічного нерівноскладового розміру, трансформації опозиції «свій – чужий» та концепту «Бог».

ЛІТЕРАТУРА

1. Лотман Ю. Н. Текст и полиглотизм культуры // Избранные статьи в 3-х т. / Ю. Н. Лотман. – Таллинн, 1996. – Т. 1. – С. 143.
2. Тишунина Н. В. Методология интермедиального анализа в свете междисциплинарных исследований / Н. В. Тишунина // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию проф. М. С. Кагана. Материалы междунар. научн. конференц. Серия «Symposium». – Вып. 12. – СПб. : С.-Петербургское философ. общество, 2001. – С. 149 – 154.
3. Чуканцова В. О. Интермедиальный анализ в системе исследования художественных текстов: преимущества и недостатки / Вера Олеговна Чуканцова // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – № 108. – СПб., 2009. – С. 140 – 145.
4. Вардугина Г. С. Фольклоризм как элемент поэтики А. И. Куприна: Вопр. типологии и эволюции : автореф. дис. на получение науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.01.01. «Русская литература» / Г. С. Вардугина. – Челябинск, 2006. – С. 213.
5. Далгат У. Б. Литература и фольклор (Теоретические аспекты) / У.Б. Далгат. – М. : Наука, 1981. – С. 304.
6. Медриш Д. Н. Литература и фольклорная тардиция / Д. Н. Медриш. Саратов, 1980. – С. 234.
7. Швед О. Думи / о. Швед. – К. : Дніпро, 1993. – С. 112.
8. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців / Марина Гримич. – КАТ «ВПОЛ», 2000. – С. 379.
9. Селіванова О. О. Опозиція СВІЙ – ЧУЖИЙ в етносвідомості (на матеріалі українських паремій) / О. О. Селіванова // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 26 – 34.
10. Олійник О. Г. Антиномія категорій «свій /чужий» у просторі української народної чарівної казки : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.07 «Фольклористика» / О.Г. Олійник. – Львів, 2007. – С. 237.
11. Кирчів Р. Український фольклор у польській літературі (Період романтизму) : монографія / Р. Кирчів. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 234.
12. Мишанич О. Народна словесність / О. Мишанич // Історія української літератури: У 8 т. – Т. 1. – С. 366 – 367.

АННОТАЦІЯ

Реутова Марія. Интермедиальное фольклорно-литературное взаимодействие в творчестве Александра Шведа: жанровый аспект.

В статье осуществлена первая попытка определить доминанты интермедиальных маркеров в творчестве Александра Шведа в контексте взаимодействия фольклор – литература на разных уровнях организации: жанровом, сюжетно-образном, концептуальном, поэтикальном.

Ключевые слова: фольклор, интермедиальность, поэтика, концепт, жанр.

SUMMARY

Reutova Mariya. Intermedial folklore-literary relations in works by Aleksandr Shved: genre aspect.

The first attempt of definition of dominant intermedial markers in works of Aleksandr Shved in terms of relations between folklore and literature on different levels of organization: genre, plot-figural, conceptual and poetic ones.

Aleksandr Shved is a collector of folklore texts and an author of science fiction novels such as «Ghost over Dubovar», «Helmets of professor Train», «Brothers in mind» and other novels and ballads. Author genre attribution, expressed in the title of the text, is an important sign of definition of hypothetical surrounding of literary ballads itself. This is because of the fact that author genre attribution can indicate that particular genre feature, which is treated by the author as the most important in the text and directs a reader to the right way of reception. A. Shved enters genealogical sense into his works such as «Ballad about Bogdan Khmelnytsky», «Ballad about Gonta», «Ballad about Konotopka battle». The writer applies the description of Cossack period on the plot-shaped level; however, he actualizes historical realities of the XX century as well. He creates «Ballad about Ivan Bohun», «Ballad about Gonta», «Ballad about Konotopka battle». Taking into consideration the classification of ballads by M. Drahomanov, we should note that ballads of Cossack period prevail in the works of A. Shved.

Shved develops an image of knight of sorrows by modifying the folklore tradition, transforming the stereotype of martyrdom warrior into a modern intellectual. Let's consider the transformation of «native-stranger» opposition on the conceptual level. Semantic «native-stranger» opposition is incorporated into the fundament of structure of art environment of Shved's literary ballads. It is also implemented at different levels, making a system of subordinate binary oppositions. Its connection with categories of evaluation is a specific feature of such principle. In other words, in every particular situation one of the member of opposition is a carrier of positive source whereas another one is a carrier of negative source. However, this estimate can be changed into the contrary one depending on the context or the pragmatic instructions of author.

Artistic realization of the concept of «religion» is considered comparing with folkloric one. One of the markers of intermediality is the specificity of author's reception of initial and final formulas on the level of poetics. Going to interpretation of folklore genre, A. Shved modifies assonance rhymes of text by using twelve-component rhyme. Modification of rhythmic in ballads by Shved reflects the tendency towards the alignment of rhythmic assonance type.

Key words: folklore, literature, intermediality, poetics, concept, genre.